

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ФАРИДА МАМЕД ГЫЗЫ КЯЗИМОВА

**АКЦЕНТОЛОГИЧЕСКАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ
В РУССКОЙ РЕЧИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ**

10.02.03 – Славянские языки

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

БАКУ – 2011

Работа выполнена на кафедре современного русского языка педагогического факультета Бакинского славянского университета

Научный руководитель: доктор филологических наук,
профессор **А.А.ГАСАНОВ**

Официальные оппоненты: доктор филологических наук,
профессор **С.А.МАГЕРРАМОВА**

доктор филологических наук,
профессор **Р.С.МАМЕДОВ**

Ведущая организация: Кафедра русского языка
Азербайджанского Государственного
Педагогического университета

Защита состоится «___» _____ 2011 года в «___» часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора и доктора философии по филологическим наукам при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама 25.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан _____ 2011 г.

Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071

кандидат филологических наук, доцент **Н.Р.Мугимова**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

В звуковой организации слова важная роль принадлежит словесному ударению. Несмотря на различия акцентологических систем русского и азербайджанского языков, в русистике до сих пор не проводилась работа комплексного сопоставления признаков ударения этих языков, а также создания научно обоснованных критериев возникновения и преодоления акцентологической интерференции в русской речи азербайджанцев (РРА). Незнание вопросов суперсегментной фонологии в сопоставительном плане привело к невозможности прогнозирования стереотипных ошибок студентов-азербайджанцев в их русской речи. Все вышесказанное свидетельствует об **актуальности** фонологического объяснения фонетических явлений, наблюдаемых в русской речи студентов-азербайджанцев.

Целью данной работы является выявление особенностей акцентологических характеристик произносительных ошибок в русской речи азербайджанских студентов. Для достижения поставленной цели были выдвинуты **следующие задачи**:

- установить акцентологические типы русского и азербайджанского ударений, выявить в них типологически тождественные и отличительные особенности;
- определить особенности восприятия русского ударения носителями азербайджанского языка;
- рассмотреть функционирование ударных и безударных гласных в зависимости от их положения в слове, т.е. в парадигматическом плане;
- на основе определения и систематизации акцентологической интерференции дать научное прогнозирование ошибок в русской речи студентов-азербайджанцев под воздействием родного языка на фонологическую систему русского языка.

Объектом исследования является акцентологическая интерференция, возникающая при контактировании родного и изучаемого языков.

Предметом исследования является акцентологическая интерференция, возникающая при обучении студентов-азербайджанцев русскому языку под воздействием родного языка на фонетико-фонологическую систему русского языка.

Научная новизна исследования заключается в том, что проблема отбора и подачи акцентологического материала в учебных целях впервые решается на фонетико-фонологическом уровне и при морфологическом подходе к акцентологии русского языка с учетом системного характера языка, особенностей русского словесного ударения, его функциональных характеристик, сопоставительного анализа акцентной системы русского и азербайджанского языков; проводится систематизация акцентологических норм русского языка в сопоставлении с нормами ударения азербайджанского языка, подвергаются экспериментальному анализу нормы русского ударения и закономерности его варьирования в русской речи студентов-азербайджанцев.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Акцентологическая интерференция в совокупности ее конкретных проявлений должна получить объяснение с фонологической точки зрения.

2. Систематизация нарушений акцентологических норм русского языка базируется на определении структурообразующих элементов фонетико-фонологических систем русского и азербайджанского языков.

3. Разноместность и подвижность русского ударения является основной причиной нарушений акцентологических норм в русской речи азербайджанцев, в языке которых ударение имеет твердое место в слове.

4. В русском языке безударные гласные подвергаются как качественной, так и количественной редукции, азербайджанские гласные изменяются только количественно.

5. Усвоение иноязычного произношения опирается на определенные произносительные навыки и умения, выработанные в процессе овладения родным языком и обусловленные спецификой фонетической системы родного языка.

Теоретическая и практическая значимость работы состоит в определении теоретических принципов акцентологической интерференции, в определении факторов, являющихся причиной акцентологической интерференции в русской речи студентов-азербайджанцев. Сопоставительное изучение контактирующих языков будет способствовать выявлению типологического сходства и расхождения азербайджанского и русского языков.

В практическом аспекте результаты исследования могут быть полезными при составлении учебных пособий в сопоставительном плане по акцентологии, а также при чтении спецкурсов, проведении практических занятий по фонетике русского языка.

Источником исследования послужила выборка слов (имена существительные и глаголы) с пометами «**неправильно**» и «**не рекомендуется**» из «Орфоэпического словаря русского языка». Студенты IV курса (анонимно) в анкетах должны были поставить знак ударения. Эксперимент проводился в течение 2-х лет (2004-2005 гг.). Всего было привлечено 110 студентов.

Методы исследования. В диссертации использованы описательный, сопоставительный и статистический методы анализа.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения, включающего список слов, явившихся материалом исследования. Общий объем диссертации 132 страницы.

Апробация работы. Основные положения диссертации докладывались на Тагиевских чтениях, на международных конференциях, а также отражены в 10 публикациях.

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во введении обосновывается актуальность темы, формулируются цели и задачи, определяются объект, методы и приемы исследования, раскрывается научная новизна, отмечается теоретическая и практическая значимость исследования, определяются положения, выдвигаемые на защиту.

Первая глава работы **«Теоретические основы изучения русской речи азербайджанцев (РРА) при обучении их русскому языку»** состоит из 4 разделов.

В первом разделе **«Культура русской речи»** рассматриваются общие вопросы культуры речи. Проблема культуры русской речи в условиях обучения русскому языку связана с теорией языковых контактов, так как в такой ситуации русский язык вступает в контакт с другим языком, являющимся родным языком студентов.

На проблему взаимоотношения и взаимовлияния языков впервые обратил внимание еще Вильгельм фон Гумбольдт. Языковой контакт всегда подразумевает взаимоотношение и взаимовлияние контактирующих языков, и на данном этапе основным понятием в лингвистике выступает понятие «языковые контакты», введенное А.Мартине и У.Вайнрайхом.¹ Контактное порождает такое известное явление как полилингвизм, одним из частных случаев которого выступает билингвизм. В нашей работе обращается внимание на те вопросы билингвизма, которые тесно связаны с овладением русским языком в условиях контактирования с родным языком.

В нашей работе описанию подвергается анализ произношения в области ударения, т.е. акцентологической интерференции в русской речи студентов-азербайджанцев. Правильная постановка ударения является необходимым признаком культурной, грамотной речи. Понятие культуры речи является ком-

¹ А.Мартине. Распространение языка и структурная лингвистика / Новое в лингвистике, вып.6, М., 1972, с.83; У.Вайнрайх. Языковые контакты. Киев, 1979, с.22.

плексным понятием и состоит из двух уровней: а) правильность речи, т.е. соблюдение всех норм русского литературного языка; б) речевое мастерство, т.е. умение выбирать из сосуществующих вариантов наиболее точный в смысловом отношении и стилистически уместный, выразительный и доходчивый и т.п.²

Проблема культуры русского языка в нерусской языковой среде отражает, несомненно, первый уровень освоения литературного языка, т.е. правильность языка, правильность речи.

Во втором разделе **«Норма и ее реализация в языке»** рассматривается понятие нормы. В лингвистике, как указывает В.А.Ицкович, термин «норма» употребляется в двух разных значениях: 1) общепринятые, закрепляющиеся в языке употребления; 2) употребления, рекомендованные грамматикой, словарем, справочником, подкрепленные авторитетом известного писателя, поэта.³ Мы придерживаемся такого понимания литературной нормы, что она, в ее общественном и культурном плане, - это то, по которому «языковой коллектив ориентируется в безбрежном океане речевой деятельности» (Л.И.Скворцов). Норма литературного языка представляет собой социальный регулятор речевой деятельности, ориентированный на литературное (образцовое, правильное и т.д.) употребление (Л.И.Скворцов). Языковая норма представлена в любой языковой среде, но если нормы в диалектах складываются стихийно, то в литературном языке представлена сознательная установка на правильность, ориентация на образцы. И это может быть объяснено тем, что нормы языка большей своей частью связаны с кодификацией (т.е. с установлением правил), которая является осознанной. Языковая норма – это, конечно, не просто наиболее распространенное, часто повторяющееся явление, а прежде всего это явление типическое. Норма – это не застывшая, а подвижная категория.

² Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. М., 1989, с.30-35.

³ Ицкович В.А. Языковая норма. М., 1968, с.4.

Язык постоянно изменяется, эволюционирует. Вместе с эволюцией языка происходят изменения и в норме языка. Развитие литературного языка по существу представляет собой развитие и совершенствование его норм в соответствии с потребностями общества и внутренними закономерностями языкового развития.

Третий раздел называется **«Словесное ударение в современном русском и азербайджанском языках»**.

Ударение – важнейший признак знаменательности слова. Его природу, отдельные стороны изучают в орфоэпии, фонетике, фонологии, лексике, морфологии, словообразовании. Как в русском, так и в азербайджанском языках ударение определяют как экспираторное, в обоих языках слог под ударением отличается от безударных слогов большей силой. Фонологический аспект изучения ударения предполагает знакомство со смысло-различительной ролью ударения в структуре слова. Разноместность русского ударения является важным фонологическим средством, которое служит для различения разных слов.

Ударение в структуре русского слова выполняет морфологическую функцию, например, ударением характеризуются разновидности именных, глагольных парадигм, различаются словоформы, слова. Морфологический подход к ударению дает возможность отнести любое слово к определенному классу акцентных характеристик и тем самым определить место слова в грамматической системе.

Языковеды стремятся сформулировать закономерности системы ударения в русском языке и облегчить его усвоение, классифицируя слова по типам ударения. Впервые классификация слов по типам ударения была дана в «Грамматике русского языка» (1953). В этом фундаментальном труде слова всех частей речи разбиты на разряды в зависимости от типа ударения. Капитальное исследование русского ударения в морфоло-

гическом плане принадлежит В.А.Редькину⁴.

К теоретическим исследованиям ударения в морфологическом аспекте с практической направленностью относится и исследование Н.А.Федяниной.⁵ Ценной стороной ее исследования является полное описание русского ударения.

Как известно, русский и азербайджанский языки относятся к разным языковым группам как по генеалогической классификации (русский - к индоевропейской, азербайджанский – к тюркской), так и по морфологической (русский - флективный, азербайджанский - агглютинативный). Каждая из этих языковых групп имеет свою специфическую акцентную структуру. Акцентологию обоих языков необходимо сопоставлять: по физической характеристике ударения, месту ударения, его функциональности. Тюрколог А.Кононов⁶ считает, что словесное ударение в тюркских языках является музыкально-силовым. Музыкальность словесного ударения в азербайджанском языке некоторыми учеными не признается.⁷ На мелодический характер ударения в азербайджанском языке указывает А.Демирчизаде⁸. А.Ахундов считает, что азербайджанское ударение динамическое, количественное⁹. Качественная характеристика гласного звука в русском языке зависит от его положения в слове: ударный он или безударный, если безударный, то предударный или заударный и т.д. В безударном положении гласные качественно и количественно изменяются. В азербайджанском языке безударные гласные ослабляются в меньшей мере, чем в русском, и они подвергаются изменениям только в количественном отношении. В русском языке ударение разноместное,

⁴ Редькин В.А. Акцентология современного русского литературного языка / Пособие для учителей. Л., 1971, с.220.

⁵ Федянина Н.А. Ударение в современном русском языке. М., 1982, с.37-40.

⁶ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. М., АПН СССР, 1956, с.312.

⁷ Алекперли Г. Природа ударения слова в азербайджанском и русском языках // В помощь учителю русского языка в нерусской школе, Баку, 1947, с.69.

⁸ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, 1972, s.300.

⁹ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984, s.275.

подвижное, в азербайджанском языке господствующим является ударение на последнем слоге слова.

Благодаря свойству русского ударения быть подвижным и разноместным и в связи с многосложной структурой слов в русском языке можно выделить большое количество ритмических моделей. Для активного владения языком необходимо освоить все модели языка, в том числе и фонетические, так как не вызывает сомнений тот факт, что понимание даже правильно составленного в грамматическом отношении предложения будет затруднено, если нарушено его звучание, произносительная структура: произношение звуков, ритмика слова, интонация.

Четвертый раздел посвящен **интерференции в условиях азербайджанско-русского двуязычия**. В лингвистическом аспекте интерференция определяется как отклонения от норм данного языка, появляющиеся в речи двуязычных носителей в результате их знакомства с двумя или несколькими языками (Э.Хауген). Иначе говоря, интерференцию можно определить как перенесение особенностей родного языка на изучаемый язык. На фонетическом уровне интерференция обычно определяется существующей в языковом сознании билингва фонологичностью слуха. В соответствии с представлениями о свойствах фонологического слуха носитель определенного языка любое незнакомое звучание интерпретирует как знакомое, то есть превращает любую звуковую последовательность изучаемого языка в звуковую последовательность родного языка¹⁰.

На данное явление в области фонетической интерференции обратил внимание еще Н.С.Трубецкой, который указывал на ошибки, порождаемые не только органами восприятия и воспроизведения, но и появляющиеся в результате взаимоотношений языковых систем контактирующих языков. Слушая чужую речь, мы при анализе слышимого непроизвольно используем привычное нам «фонологическое сито» родного языка, - писал он. Звуки чужого языка получают у нас неверную

¹⁰ Интерференция звуковых систем. М., 1970, с.59.

фонологическую интерпретацию, так как они пропускаются через «фонологическое сито» родного языка¹¹.

Следует отметить, что отклонения от нормы в области произношения гласных, обнаруживающиеся в речевом потоке говорящего на втором языке, не хаотичны, а в значительной степени подчинены определенным закономерностям. Исследование этих закономерностей и позволит выработать систему правил переключения с одного языкового кода (родного языка) на другой (второй язык). Выработанная система правил поможет производить это переключение с минимальным количеством допускаемых ошибок в русской речи студентов-азербайджанцев.

Вторая глава под названием «**Вокализм русского и азербайджанского языков**» состоит из трех разделов и двух параграфов.

В первом разделе дается **качественно-количественная характеристика гласных русского и азербайджанского языков**. Сопоставительный анализ вокальных систем русского и азербайджанского языков с целью выявления статуса гласных фонем данных языков дает возможность определить их инвентарь, место в фонологической системе каждого из сопоставляемых языков.

В русской фонологической системе 5 гласных фонем реализуются в вариантах и вариациях, которые зависят от синтагматических отношений с рядом стоящими согласными. Фонологический признак твердости/мягкости соседнего согласного влияет на произношение гласного, вызывая изменение в ряде образования гласного. На реализацию гласных русского языка влияет также место гласного по отношению к ударению: являются ли гласные ударными или безударными. В азербайджанском языке 9 гласных фонем, которые различаются по твердости/мягкости, и этот признак как фонологический, влияет на произношение согласных.

¹¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960, с.59.

Второй раздел посвящен **синтагматическим отношениям гласных в русском и азербайджанском языках**. Синтагматические отношения гласных отражаются в сочетаемости гласных с окружающими ее элементами – гласными и согласными. Именно в слоге проявляется спаянность между гласными и согласными, и это наблюдается в обоих языках. В этих языках гласные и согласные по-разному проявляют себя в слоге: если в русском языке качество гласных зависит от окружающих согласных, то в азербайджанском языке сам гласный воздействует на предшествующий и последующий согласный. Дифференциальный признак твердости/мягкости в консонантизме русского языка обеспечивает ведущую роль согласных в русской звуковой системе. Признак ряда гласных, который является фонематическим признаком в вокализме азербайджанского языка, в противоположность русской звуковой системе, где этот признак является зависимым, в азербайджанском языке обеспечивает статус ведущей подсистемы для гласных.

Третий раздел посвящен **парадигматическим отношениям гласных в русском и азербайджанском языках**. Парадигматические свойства гласных фонем русского языка проявляются во всех позициях: и в ударной, и в безударной. Парадигмы здесь представлены различными рядами чередующихся гласных: а) фонетические чередования, образующие параллельные ряды, не имеющие общих членов; б) фонетические чередования, образующие пересекающиеся ряды, имеющие один или несколько общих членов.

В азербайджанском языке ударение динамическое, силовое как в русском. Однако, динамичность ударного слога различна в этих языках: если в русском языке она дополняется долготой ударного гласного, то в азербайджанском языке динамичность дополняется музыкальностью этого слога, что порождает различное восприятие ударных гласных этих языков. Понятие редуции в обоих языках также отличается. В азербайджанском языке гласные в безударном положении звучат

более ослабленно, и эта редукция касается только гласных предударных слогов, а в русском языке происходит сильная редукция гласных, даже их выпадение, особенно после ударного слога. Однако, самым существенным различием в редукции гласных двух языков, которое порождает интерференцию в РРА, является то, что в азербайджанском языке нет качественной редукции.

Третья глава под названием **«Акцентологическая интерференция в русской речи студентов-азербайджанцев»** состоит из трех разделов.

В первом разделе рассматриваются **синтагматические и парадигматические характеристики ударения.**

Ударение как модель целого слова в синтагматическом плане представляет контраст «ударность-безударность». Фонологическое содержание такого контраста заключается в том, что словесное ударение создает функциональную зависимость между частями слова. Ударение определяет структуру соединения слогов в слове. Соотношение слогов в слове представляет собой реализацию определенной схемы акцентного контраста «ударность-безударность», которая рассматривается в качестве синтагматической акцентной единицы. Синтагматическое ударение – это не какое-то «лишнее» во фразе, оно создает общий ритмический рисунок фразы, наслаиваясь на обычное словесное ударение последнего слова синтагмы и усиливая его.

Принцип определения места ударения в словоформе с точностью до морфологического компонента, в рамках которого учитывается ударение слога, широко используется в современных исследованиях по русской акцентологии. Таким образом, словесное ударение – фонематический фактор, характеризующий как синтагматическое целое словоформу. А в парадигматическом плане функция ударения состоит в том, что оно служит, с одной стороны, средством внутреннего упорядочивания парадигмы слова, с другой стороны, средст-

вом противопоставления, различения морфологических классов слов, т.е. выполняет функцию единства и отдельности слова, как парадигматической единицы.

Русское ударение определяется двумя системами отношений: морфологическими и фонологическими. Морфологический анализ предшествует фонологическому, последний дополняет первый. В исследовании русского ударения нельзя ограничиться одним уровнем: морфологический анализ необходим, но он не обеспечивает полного описания и объяснения ударения; фонологический анализ принципиально невозможен без морфологического анализа. Практическое описание морфологии не может обходиться без включения ударения как средства выражения грамматических противопоставлений. Фонологическая система также не может быть адекватно и полно описана без акцентологии.

Во втором разделе рассматриваются **отклонения от орфоэпических норм в области ударных и безударных гласных.**

Фонетика является тем фундаментом, на котором возводится здание орфоэпии. Анализ функционирования орфоэпических норм в РРА в области гласных состоит из 2-х разделов: а) анализ функционирования орфоэпических норм в РР студентов-азербайджанцев в области ударных гласных, б) анализ функционирования орфоэпических норм в РР студентов-азербайджанцев в области безударных гласных. И в том, и в другом случае анализ опирается на синтагматические и парадигматические свойства вокальных систем.

Реализация ударных гласных рассматривается в зависимости от позиций, в которых они реализуются: #at', #at, tat, tat', ta#, t'at, t'at', t'a#. Такое выделение различных позиций осуществлено в целях облегчения исследования произношения ударных гласных в русском языке.

Что касается качественной редукции безударных гласных русского языка, то она является сложным фонетическим

явлением и представляет собой результат взаимодействия парадигматических и синтагматических отношений звуковых единиц. Это приводит к появлению различных парадигм, зависящих не только от степени редукции, но и от линейного расположения звуковых единиц.

Третий раздел посвящен **анализу знаменательных частей речи с точки зрения их акцентологического усвоения.**

Для выяснения акцентологического уровня русской лексики был проведен эксперимент среди студентов 4 курса педагогического факультета (2004-2005 гг.). Всего было привлечено 110 студентов. Из «Орфоэпического словаря русского языка» были выписаны имена существительные и глаголы с пометами «**неправильно**» и «**не рекомендуется**». В анкетах эти слова были даны студентам в словосочетаниях (без помет), они должны были поставить знак ударения. Объектом исследования были двух-, трех-, четырех- и многосложные слова. По нашим наблюдениям и нормативное, и ошибочное акцентирование русской лексики проявляется стабильно независимо от степени знакомства со словом, то есть от фактора частотности употребления их в речи самих студентов. Легче, например, студентами воспроизводятся двусложные слова, и при этом конец слова (открытый или закрытый слог) не имеет значения. Особую трудность вызывают трех- и четырехсложные слова. При акцентировании слов студенты «перетягивают» ударение на конец слова или на начальный слог. Исследование показало, что русская речь студентов-азербайджанцев подчинена определенным закономерностям, что совокупность допускаемых ошибок не случайна, а запрограммирована особенностями азербайджанского языка. Проведенный анализ показал, что интерференция обусловлена отличием фонетической базы азербайджанского языка от русского, спецификой реализации гласных и согласных, несходством представлений об ударенности в языковом сознании носителей русского и азербайджанского языков. Как правило, у студентов-азер-

байджанцев отсутствует верная оценка роли ударения в русском языке, им трудно приспособиться к должному отношению к роли этого фактора в контексте изучаемого языка.

В заключении изложены основные результаты исследования.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1) Взаимосвязь орфоэпии и орфографии на занятиях по фонетике // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку, 2003, с. 7

2) Некоторые вопросы билингвизма // Тезисы докладов «Проблемы современной лингвистики». Международная конференция 18-19 мая 2005 г. Баку, БСУ, 2005, с. 269–270.

3) Предупреждение фонетической интерференции в русской речи азербайджанцев // Елми хябярляр. АДУ, Баку, 2007, №3, с. 300–308

4) Об акцентологических нормах и вариантах в русском литературном языке // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат» БДУ, Баку, 2007, № 2, с. 65–67

5) Лингвистические сложности словесного ударения в современном русском языке // Актуальные проблемы изучения гума-нитарных наук. Межвузовский сборник научных статей, Баку, Мутарджим №6, 2007, с. 91–96

6) К вопросу об словесном ударении // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат». БДУ, № 4, Баку, 2007, с. 54–56.

7) Словесное ударение в парадигматическом аспекте // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат». Баку, БДУ, 2007, № 6, с. 57–59.

8) Интерференция в условиях азербайджанско-русского двуязычия // Современные иностранные языки: проблемы функционирования и преподавания. Материалы международ-

ной научно-практической конференции 12-13 ноября 2008 г. г.Мозырь, Белорусь, с. 147-150.

9) Особенности азербайджанского акцента в русском языке // Елми хябярляр. АДУ, Баку, 2009, №3, с. 117-120.

10) Особенности интерференции в русской речи студентов-азербайджанцев // Вестник. Серия «Филологические науки». КазГЮУ. Астана, 2009, №4, с. 79-82.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKI SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FƏRİDƏ MƏMMƏD qızı KAZIMOVA

**AZƏRBAYCANLILARIN RUS NİTQİNDƏ
AKSENTOLOJİ İNTERFERENSİYA**

10.02.03 – Slavyan dilləri

**filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2011

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Pedaqoji
fakültəsinin müasir rus dili kafedrasında
yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Atamoğlan Əli oğlu Həsənov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəməzan Salam oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Rus dili kafedrası**

Müdafiə «___» _____ 2011-ci il saat «___» da Bakı Slavyan Universitetinin nəzdindəki filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini təşkil edən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 25.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2011-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.071
Dissertasiya Şurasının
elmi katibi

filologiya elmləri namizədi,
dosent N.R.Muqimova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Rus dilində sözün səs tərəfinin təşkilində söz vurğusunun rolu çox böyükdür. İki müxtəlif sistemli dillərin - rus və Azərbaycan dillərinin aksentoloji sistemlərinin müxtəlif olmasına baxmayaraq rusistikada indiyə qədər bu iki dilin supersegment (vurğuya aid) əlamətlərinin qarşılaşdırılaraq müqayisəsi və onların bir-birinə təsiri kompleks şəkildə öyrənilməmiş, həmçinin azərbaycanlıların rus nitqində interferensiyanın əmələ gəlməsi və onun aradan qaldırılmasının elmi cəhətcə əsaslanmış kriteriyalarının müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyini göstərən lazımi iş aparılmamışdır. Supersegment fonologiya məsələlərinin müqayisəli planda öyrənilməməsi azərbaycanlı tələbələrin rus nitqindəki stereotip səhvlərin proqnozlaşdırılmasının mümkünsüzlüyünə gətirib çıxarmışdır. Bütün bu deyilənlər azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində müşahidə olunan fonetik hadisələrin elmi fonoloji izahının **aktuallığını** sübut edir.

Tədqiqatın məqsədi azərbaycanlıların rus nitqindəki tələffüz səhvlərini aksentoloji cəhətdən səciyyələndirən xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsidir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıda göstərilən **vəzifələr** irəli sürülür:

- rus və Azərbaycan dillərində vurğunun aksentoloji tiplərini müəyyən etmək, onların tipoloji cəhətdən eyni və müxtəlif olan xüsusiyyətlərini aşkar etmək;
- Azərbaycan dili daşıyıcıları tərəfindən rus dili vurğusunun dərk edilməsi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- rus dilində vurğulu və vurğusuz saitlərin sözdəki mövqələrinə görə, yəni paradigmatik planda işlənməsini gözdən keçirmək;
- aksentoloji interferensiyanın müəyyən edilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında Azərbaycan tələbələrinin rus nitqində rus dilinin fonoloji sisteminə ana dilinin təsiri nəticəsində aksentoloji normalardan kənara çıxan səhvlərin elmi cəhətcə proqnozlaşdırılmasını göstərmək.

Tədqiqatın obyektini ana dili və öyrənilən dilin bir-biri ilə kontakta girməsi zamanı meydana çıxan aksentoloji iterferensiya təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti azərbaycanlı tələbələrə rus dilinin öyrədilməsi zamanı rus dilinin fonoloji sisteminə ana dilinin təsiri nəticəsində meydana çıxan aksentoloji interferensiyadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, aksentoloji materialın tədrisi məqsədilə ayrılması və verilməsi problemi ilk dəfə olaraq fonetik-fonoloji səviyyədə və dilin sistem xarakterli olmasını, rus söz vurğusunun xüsusiyyətlərini, onun funksional cəhətlərini, rus və Azərbaycan aksent sistemlərinin müqayisəli-qarşılıqlı təhlilini nəzərə almaqla rus aksentologiyasına morfoloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq həll olunur. Rus dilinin aksentoloji normaları Azərbaycan dili vurğusunun normaları ilə qarşılıqlı müqayisədə sistemləşdirilir, rus vurğusunun normaları və onların azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində müxtəlif şəkllə düşmələrinin qanunauyğunluqlarının eksperimental təhlili həyata keçirilir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar irəli sürülür:

1. Aksentoloji interferensiya onun konkret ifadələrinin cəmində fonoloji nöqtəyi-nəzərdən öz izahını tapmalıdır.

2. Rus dilinin aksentoloji normalalarının pozulma hallarının sistemləşdirilməsi rus və Azərbaycan dillərinin fonetik-fonoloji sistemlərinin strukturyaradıcı elementlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

3. Azərbaycan dilində vurğunun yerinin sabit, rus dilində isə vurğunun müxtəlif yerli və dəyişkən olması azərbaycanlıların rus nitqində aksentoloji normalaların pozulma hallarının əsas səbəbidir.

4. Rus dilində vurğusuz saitlər həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə dəyişikləri halda Azərbaycan dili saitləri ancaq kəmiyyətə dəyişirlər.

5. Əcnəbi dilinin tələffüzünə yiyələnmək ana dilinin fonetik sisteminin spesifik xüsusiyyətləri ilə şərtlənən və onun öyrənilməsi zamanı əldə olunan müəyyən tələffüz vərdişləri və bacarıqlarına əsaslanır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu işdə aksentoloji interferensiyanın nəzəri prinsipləri, azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində özünü göstərən aksentoloji interferensiyanın əmələ gəlməsinə səbəb olan faktorlar müəyyən edilir. Dissertasiyanın nəticələrindən rus və Azərbaycan dilçiliyində, ümumi dilçilikdə, eləcə də müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsində aksentoloji interferensiya probleminin şərh zamanı geniş şəkildə istifadə etmək olar.

Tədqiqatın nəticələrindən həm rus, həm də Azərbaycan dillərinin fonetikasına həsr olunmuş dərsliklərdə, həm də bu fənlərə həsr olunmuş mühazirələrdə və xüsusi kurslarda, seminar məşğələlərində geniş şəkildə istifadə etmək olar. Kontaktda olan rus və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı öyrənilməsi onların tipoloji oxşarıqları və fərqli cəhətlərinin aşkar edilməsinə kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın mənbəyini “Rus dilinin orfoepiya lüğəti”-ndən götürülmüş **“düzgün deyil”** və **“məsləhət görülmür”** işarələri ilə göstərilən sözlər (isim və fellər) təşkil edir. IV kurs tələbələri (anonim olaraq) anketlərdə vurğu işarələrini qoymalı idilər. Eksperiment 2 il ərzində (2004-2005-ci illər) həyata keçirilmişdir. Cəmi 110 tələbə bu eksperimentdə iştirak etmişdir.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada təsviri, müqayisəli və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya 3 fəsil, ümumi nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və tədqiqata cəlb olunmuş sözlərin siyahısını əks etdirən əlavədən ibarətdir. Dissertasiyanın həcmi 132 səhifədir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. İşin əsas müddəaları Beynəlxalq və Tağıyev oxularına həsr olunmuş konfranslarda oxunmuş məruzələrdə, həmçinin müxtəlif jurnallarda çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

İŞİN MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri göstərilir, tədqiqatın predmeti, obyektı və merodları müəyyənəşdirilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar şərh edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti açıqlanır.

Dissertasiyanın **“Azərbaycanlılara rus dilinin öyrədilməsi zamanı onların rus nitqinin öyrənilməsinin nəzəri əsasları”** adlanan birinci fəslı dörd bölmədən ibarətdir.

“Rus nitq mədəniyyəti” adlanan birinci bölmədə nitq mədəniyyətinin ümumi məsələləri gözdən keçirilir. Nitq mədəniyyəti dil xüsusiyyətlərinin və imkanlarının gündəlik yazılı və şifahi ünsiyyət şəraitində realizasiyası deməkdir. Rus nitq mədəniyyəti problemi əslində rus dilinin öyrədilməsi şəraitində şagirdlərdə bilinqvizmin aşılınması zamanı özünü göstərir ki, bu da dil əlaqələri nəzəriyyəsi ilə bağlıdır, çünki belə şəraitdə rus dili tələbələrin ana dili olan başqa dillə əlaqəyə girir.

Dillərin qarşılıqlı münasibətləri və qarşılıqlı təsiri probleminə ilk dəfə hələ Vilgelm fon Humboldt diqqət yetirmişdir. Dil əlaqəsi həmişə əlaqəyə girən dillərin qarşılıqlı münasibətlərini və qarşılıqlı təsirini nəzərdə tutur və bu etapta bilinqvistikanın əsas anlayışı A.Martine və U.Vaynrayx tərəfindən irəli sürülmüş “dillərin əlaqələri” məvhumudur.¹²

Dillərin bir-biri ilə əlaqədə olmaları mütləq onların qarşılıqlı təsirinə gətirib çıxarır, ona görə, heç şübhəsiz, A.Martinenin belə bir fikri həqiqətdir ki, məhz dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri dillərin dəyişməsində ən böyük stimullardan biridir. Dillərin bir-biri ilə əlaqəyə girmələri hamıya məlum olan polilingvizm hadisəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, onun da ayrıca bir hissəsi bilinqvizmdir. Bizim tədqiqat işində bilinqvizmin ancaq ana dili ilə əlaqə şəraitində rus dilinin mənimsənilməsi ilə sıx bağlı olan məsələlərinə diqqət yetirilir.

¹² А.Мартине. Распространение языка и структурная лингвистика / Новое в лингвистике, вып.6, М., 1972, с.83; У.Вайнрайх. Языковые контакты. Киев, 1979, с.22.

Bizim tədqiqat işimiz azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində aksentoloji interferensiyaya – vurğu sahəsinə aid olan tələffüzün təhlilinə həsr edilmişdir. Vurğunun düzgün qoyuluşu mədəni, savadlı nitqin çox vacib əlamətidir. Nitq mədəniyyəti anlayışı kompleks anlayışdır və iki səviyyədən ibarətdir: a) nitqin düzgünlüyü, yəni rus ədəbi dilinin bütün normalarına riayət olunması; b) nitq ustalığı, yəni eyni zamanda mövcud olan variantlardan mənaca düzgününü və statistik cəhətdən münasib, səliqəli və daha yaxşı anlaşılmanı seçmək bacarığı.¹³

Qeyri rus dili mühitində rus dili mədəniyyəti problemi, şübhəsiz, ədəbi dilin birinci səviyyəsini, yəni dilin düzgünlüyünü, nitqin düzgünlüyünü özündə əks etdirir.

“Norma və onun dildə realizə olunması” adlanan ikinci bölmədə norma anlayışı gözdən keçirilir. V.A.İskoviçin yazdığına görə, dilçilikdə “norma” termini iki müxtəlif mənada işlənir: 1) hamı tərəfindən qəbul olunmuş və dildə möhkəmlənən istifadələr; 2) qrammatika, lüğət, məlumat kitabçalarında məsləhət görülən, məşhur yazıçıların, şairlərin nüfuzu ilə qüvvətləndirilmiş istifadələr.¹⁴ Biz isə “ədəbi norma deyəndə ona ictimai və mədəni planda dil kollektivinin ucsuz-bucaqsız okeana bənzəyən danışığ fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirən bir şey kimi baxırıq” (L.İ.Skvorsov).

Norma reallıqlarla ifadə olunan (və həyata keçirilən) həm daxilinqivistik, həm də ekstralinqvistik faktorlarla müəyyənləşir; ədəbi dil norması ədəbi (nümunəvi, düzgün və i.a.) istifadəyə istiqamətləndirilmiş nitq fəaliyyətinin sosial tənzimləyicisidir. Dil norması istənilən dil mühitində yaranır, lakin əgər dilaekt normaları kor-təbii olaraq formalaşırsa, ədəbi dildə onlar düzgünlüyə, nümunəyə yönəldilmiş şüurlu halda yaranır. Bu isə onunla izah oluna bilər ki, dil normaları çox halda kodifikasiya ilə, qüvvədə olan qanunların sistemə salınması ilə əlaqədardır, bu da şüurlu surətdə baş verir.

¹³ Л.И.Скворцов. Теоретические основы культуры речи. М., 1989, с.30-35.

¹⁴ В.А.Ицкович. Языковая норма. М., 1968, с.4.

Dil norması, əlbəttə, sadəcə olaraq ən geniş yayılmış, tez-tez təkrar olunan hadisə yox, hər şeydən əvvəl hər hansı ictimai-tarixi hadisənin mahiyyətinə uyğun olan hadisədir.

Norma donmuş kateqoriya deyil, norma dəyişkən bir kateqoriyadır. Dil daima dəyişir, tədricən inkişaf edir. Ədəbi dilin inkişafı, əslində, cəmiyyətin tələbatına və dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqlarından asılı olaraq inkişafı və təkmilləşməsi deməkdir.

Üçüncü bölmə **“Müasir rus və Azərbaycan dillərində vurğu”** adlanır. Vurğu əsas sözlərin çox vacib əlamətidir. Onun təbiətini, ayrı-ayrı tərəflərini orfoepiyada, fonetikada, fonologiyada, leksikada, morfolojiyada, söz düzəltmədə öyrənilir. Həm rus, həm də Azərbaycan dillərində vurğunu ekspirator vurğu hesab edirlər, hər iki dildə vurğulu heca vurğusuz hecadan özünün daha güclü olması ilə fərqlənir. Vurğunun fonoloji aspektdə öyrənilməsi sözdə vurğunun mənaferqləndirici rolu ilə tanışlığı nəzərdə tutur. Rus vurğusunun yerinin sözdə müxtəlif olması vacib fonoloji vasitədir, bu vasitə ilə ayrı-ayrı sözlər bir-birindən fərqlənilir.

Rus dilində sözün quruluşunda vurğu morfoloji funksiya yerinə yetirir, məs., rus dilində isim, fel paradigmalarının müxtəlif növləri vurğu ilə xarakterizə olunur, sözlər, söz formaları fərqlənilir. Vurğuya morfoloji yanaşma hər hansı bir sözü müəyyən aksent səciyyəli söz qrupuna aid etməyə imkan verir ki, bununla sözün qrammatik sistemdə tutduğu yer müəyyən edilir.

Dilçilər rus dilində sözlərin vurğunun tiplərinə görə təsnifini verərək vurğu sisteminin qanunauyğunluqlarını dürüst ifadə etməyə və onun mənimsənilməsini asanlaşdırmağa çalışırlar. İlk dəfə sözlərin vurğu tiplərinə görə təsnifi “Rus dilinin qrammatikası” (1953) kitabında verilmişdir. Bu fundamental əsərdə bütün nitq hissələrinə aid sözlər vurğunun tipinə görə qruplara bölünmüşdür. Rus vurğusunun morfoloji planda əsaslı tədqiqi V.A.Redkinə¹⁵ məxsusdur. Vurğunun praktiki məqsədə yönəldilmiş morfoloji aspektdə nəzəri tədqiqinə həsr olunmuş əsərlər sırasında N.A.Fedyaninin da

¹⁵ Редькин В.А. Акцентология современного русского литературного языка. Л., 1971, 1971, с.220.

tədqiqatını¹⁶ göstərmək olar. Bu tədqiqatın əhəmiyyətli tərəfi rus vurğusunun tam təsvirinin verilməsidir.

Məlum olduğu kimi, rus və Azərbaycan dilləri həm genealoji təsnifə görə (rus dili – hind-avropa dillərinə, Azərbaycan dili – türk dillərinə aiddir), həm də morfoloji təsnifə görə (rus dili flektiv, Azərbaycan dili aqlütinativ dillər qrupuna daxildir) fərqlənirlər. Bu dil qruplarının hərəsinin öz spesifik aksent quruluşu vardır. Hər iki dilin aksentologiyasını mütləq vurğunun fiziki səciyyəsinə, yerinə, funksiyasına və dəyişkənliyinə görə müqayisə etmək lazımdır. Türkoluq A.Kononov hesab edir ki, türk dillərində söz vurğusu musiqili-güclüdür.¹⁷ Azərbaycan dilində vurğunun musiqili olmasını bəzi alimlər qəbul etmirlər.¹⁸ D.Dəmirçizadənin fikrincə Azərbaycan dilində vurğu melodikidir.¹⁹ A.Axundov Azərbaycan dilində vurğunun dinamik, kəmiyyət xarakterli olmasını göstərir.²⁰ Rus dilində vurğunun keyfiyyəti onun gücündən, sözdə tutduğu yerdən, vurğulu saitdən əvvəl, yaxud ondan sonra olduğundan asılıdır. Vurğusuz mövqedə saitlər həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətcə dəyişirlər. Rus dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində vurğusuz saitlər az dərəcədə zəifləyirlər, onlar ancaq kəmiyyətcə dəyişirlər. Rus dilində vurğu müxtəlifliyəli və dəyişkəndir, Azərbaycan dilində vurğu sözün axırıncı hecasına düşür.

Rus dilində vurğunun müxtəlifliyəli və dəyişkən, sözlərin çoxhecalı quruluşda olması nəticəsində çoxlu miqdarda ritmik modellər ayırmaq mümkündür. Dili yaxşı bilmək üçün mütləq onun bütün modellərinə, o cümlədən fonetik modellərinə yiyələnmək lazımdır, çünki hətta qrammatik cəhətcə düzgün tərtib olunmuş cümlənin başa düşülməsi çətinləşəcək, əgər onun səslənməsi, tələffüz quruluşu, yəni səslərin tələffüzü, sözün ritmikası, intonasiya pozulubsa.

¹⁶ Федянина Р.А. Ударение в современном русском языке. М., 1982, с. 37-40.

¹⁷ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого языка. М., АПИ СССР, 1956, с.312.

¹⁸ Алекперли Г. Природа ударения слова в азербайджанском и русском языках // В помощь учителю русского языка в нерусской школе. Баку, 1947, с.69.

¹⁹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, 1972, s.300.

²⁰ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikası. Bakı, 1984, s.272.

Bu fəslin dördüncü bölməsi “**Azərbaycan-rus ikidilliliyi şəraitində interferensiya**” adlanır. Linqvistik aspektdə interferensiya ikidillilərin başqa bir və ya bir neçə dillə tanışlığı zamanı öyrənilən dilin normalarından kənara çıxması kimi müəyyən edilir (E.Xaugen). Başqa cür desək, interferensiyanı ana dilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilən dilə keçirilməsi kimi müəyyən etmək olar. Fonetik səviyyədə interferensiya adətən bilinçsiz dil şüurunda özünə yer tutmuş eşitmənin fonoloji xassəli olması ilə müəyyən edilir. Fonoloji eşitmənin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hər hansı bir dil daşıyıcısı bütün tanış olmayan sözləri tanış sözlər kimi izah edir, yəni öyrənilən dilin hər hansı bir səs ardıcılığını ana dilinin səs ardıcılığına çevirir.²¹

Fonetik interferensiya sahəsindəki bu hadisəyə hələ N.S.Trubetskoy diqqət yetirmişdir. O, nəinki dərk etmə və təkrar etmə orqanlarının yaratdığı, həm də əlaqədə olan dillərin qarşılıqlı münasibətlərinin nəticəsində meydana çıxan səhvləri göstərmişdir. Əcnəbi danışığına qulaq asıb onu təhlil edəndə istər-istəməz bizim üçün adi olan ana dilimizin “fonoloji ələyindən” istifadə edirik. Əcnəbi dilin səhvlərini biz fonoloji cəhətdən düzgün şərh etmirik, çünki onları ana dilimizin “fonoloji ələyindən” keçiririk.²²

Qeyd etmək lazımdır ki, ikinci dildə danışanın nitqində saitlərin tələffüzü zamanı normadan kənara çıxmalar xaos deyil, əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir. Bu qanunauyğunluqların tədqiqi bir dil kodundan (ana dili) başqa dil koduna (ikinci dil) keçməyin qaydalar sistemini yaratmağa imkan verəcəkdir. Yaradılan qaydalar sistemi azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində çox az miqdarda səhvlərlə bu keçməni yerinə yetirməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan tələbələrinin rus nitqindəki normadan kənara çıxmaların tədqiqi səs elementlərinin həm paradigmatik, həm də sintaqmatik münasibətlərinin hesaba alınmasını nəzərdə tutur. Dil interferensiyası problemi əsasən rus dilinin öyrənilməsi ilə əlaqədar

²¹ Интерференция звуковых систем. Л., ЛГУ, 1987, с. 6-10.

²² Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1970, с. 59.

olan bir proses kimi şərh edilir. Bu prosesdə isə ana dili interferensiyanı yaradan məqamdır. Doğma olmayan dilin öyrənilməsində həmişə ana dilinin maneələri ilə rastlaşır. Tələffüz normalarının pozulması səbəbləri əlaqədə olan hər iki dilin fonemlərinin sayının və onların birləşmə qaydalarının üst-üstə düşməmələrində və fonoloji sistemlərinin müxtəlif olmasındadır.

“Rus və Azərbaycan dillərində vokalizm” adlanan ikinci fəsil üç bölmədən və iki paragrafdan ibarətdir. Birinci bölmədə **rus və Azərbaycan dillərinin saitləri keyfiyyət və kəmiyyətə xarakterizə olunurlar.** Rus və Azərbaycan dillərinin vokal sistemlərinin qarşılıqlı təhlili həmin dillərin sait fonemlərinin statusunun təyin edilməsi məqsədilə onların tərkibini, hər iki dilin fonoloji sistemlərində tutduqları yeri müəyyən etməyə imkan verir.

Rus fonoloji sistemində 5 sait vardır ki, onlar vurğulu və vurğusuz vəziyyətdən və qonşu samitlərin sərt və ya yumşaq olmalarından asılı olaraq variasiya və variantlarda realizə olunurlar. Rus samitlərinin sərtlik-yumşaq əlaməti fonoloji əlamətdir. Azərbaycan dilində 9 sait vardır və göstərilən əlamət Azərbaycan dili saitləri üçün fonoloji əlamətdir, samitlər isə bu əlamətə görə fərqlənmirlər.

İkinci bölmə **rus və Azərbaycan dillərində saitlərlə samitlərin sintaqmatik münasibətlərinə** həsr edilmişdir. Saitlərin sintaqmatik münasibətləri onların samitlərlə birləşmələrindən asılıdır. Bu əlaqələr isə hər iki dildə heca daxilində baş verir. Rus və Azərbaycan dillərində hecəda “sait+samit” münasibətləri müxtəlifdir. Rus dilində saitlərin keyfiyyəti həm də qonşu samitdən asılı olduğu halda, Azərbaycan dilində bunun əksinə olaraq samitlər saitlərdən asılıdır. Bu da əsas etibarilə sərtlik-yumşaq əlamətinin hansı səslər üçün fonoloji əhəmiyyət daşdığı ilə izah olunur. Rus dilində bu əlamət samitlərə, Azərbaycan dilində isə saitlərə aiddir. Ona görə də belə birləşmələrdə rus dilində samitlər, Azərbaycan dilində isə saitlər əsas rol oynayır.

Üçüncü bölmə **“Rus və Azərbaycan dillərində saitlərin paraqramatik münasibətləri”** adlanır. Rus dili saitlərinin paraqramatik əlamətləri bütün mövqələrdə özünü göstərir. Saitlərin para-

diqləri iki cür əvəzlənmə yaradır: 1) paralel sıralar yaradan və ümumi üzvləri olmayan fonetik əvəzlənmələr və 2) bir-biri ilə çarpazlaşan və ümumi üzvləri olan fonetik əvəzlənmələr.

Rus və Azərbaycan dillərində saitlərin paradizqləri müxtəlifdir. Hər iki dildə vurğu dinamik olsa da, rus dilində bu əlamətə uzunluq əlavə olunursa, Azərbaycan dilində vurğu həm də musiqilidir. Vurğusuz mövqedə saitlər hər iki dildə zəifləyirlər, lakin rus dilində bu zəifləmə çox güclü olur, hətta onlar vurğudan sonrakı mövqedə düşə bilirlər. Lakin rus və Azərbaycan dillərində saitlərin reduksiyasında ən əsas fərq ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində saitlər keyfiyyətcə reduksiyaya uğramırlar. Rus dilində saitlərin çarpazlaşan fonetik əvəzlənmələri olduğu halda, Azərbaycan dilində bu əvəzlənmələr yoxdur.

“Azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində aksentoloji interferensiya” adlanan üçüncü fəsil üç bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə **vurğunun sintaqmatik və paradizmatik xüsusiyyətləri** göstərilir. Vurğu bütöv bir sözün modeli kimi sintaqmatik planda “vurğulu-vurğusuz” hecaların bir-birinə zidd olduğunu göstərir. Belə bir ziddiyyətin fonoloji məzmunu ondan ibarətdir ki, vurğu sözün hissələri arasında funksional asılılıq yaradır, sözdə olan hecaların birləşmə quruluşunu müəyyən edir. Sözdə olan hecalar arasındakı qarşılıqlı münasibət “vurğulu-vurğusuz” aksent ziddiyyətinin müəyyən sxeminin realizasiyasıdır ki, buna da sintaqmatik aksent vahidi kimi baxılır. Sintaqmatik vurğu cümlədə heç də “artıq” bir şey deyildir, o, cümlənin axırındakı sözündəki adi vurğu ilə üst-üstə düşərək onu güclü edir, cümlənin ümumi ritmik konturunu yaradır.

Söz formasında heca vurğusunun morfoloji komponent çərçivəsinə qədər dəqiqliklə yerinin müəyyən edilməsi prinsipi rus aksentologiyasına həsr olunmuş müasir tədqiqatlarda geniş istifadə olunur. Beləliklə, söz vurğusu bütün söz formasını sintaqmatik bütöv kimi səciyyələndirən bir fonematik faktordur. Paradizmatik planda isə vurğunun funksiyası ondan ibarətdir ki, o, bir tərəfdən, sözün paradizmasının daxilən nizama salınmasında bir vasitə kimi, başqa tərəfdən, nitq hissələrinin qarşılaşdırılmasına, onların fərqlən-

məsinə xidmət edən bir vasitə kimi çıxış edir, yəni sözün paradigmatik vahid kimi bütövlüyünün və əlahiddəliyinin göstəricisi funksiyasını yerinə yetirir.

Rus vurğusu iki münasibətlər sistemi ilə müəyyənləşdirilir: morfoloji və fonoloji münasibətlər sistemi. Morfoloji analiz fonoloji analizdən əvvəl gəlir, ikinci birincini tamamlayır. Rus vurğusunun tədqiqində təkə bir səviyyə ilə məhdudlaşmaq olmaz: morfoloji analiz vacibdir, lakin o, vurğunun tam təsvirini və izahını təmin etmir; fonoloji analiz isə morfoloji analizsiz heç cür mümkün deyil. Morfologiyanın praktiki təsviri qrammatik qarşılaşdırmaların ifadə vasitəsi olan vurğunu daxil etmədən mümkün deyil. Fonoloji sistem də aksentologiyasız adekvat və tam təsvir oluna bilməz.

İkinci bölmədə **vurğulu və vurğusuz saitlərin tələffüz normalarından kənara çıxma halları** gözdən keçirilir.

Fonetika elə bir özəldir ki, onun üzərində orfoepiyanın binası qaldırılır. Azərbaycanlıların rus nitqində saitlərin tələffüz normalarının işlənməsinin analizi iki bölmədən ibarətdir: a) azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində vurğulu saitlərin orfoepik normalarının işlənməsinin analizi və b) azərbaycanlı tələbələrin rus nitqində vurğusuz saitlərin orfoepik normalarının işlənməsinin analizi: hər iki halda analiz vokal sistemlərin sintaqmatik və paradigmatik əlamətlərinə söykənməlidir.

Rus dilində vurğulu saitlərin realizasiyası sərtlik-yumşaq əlamətləri ilə fərqlənən samitlərin qonşuluğu ilə müəyyən olunan mövqelərdən asılıdır: #at, #at', tat, tat', ta#, t'a#, t'at, t'at'. Mövqelərin bu cür ayrılması saitlərin tələffüzünün tədqiqini yüngülləşdirmək məqsədilə edilmişdir.

Rus dilində vurğusuz saitlərin keyfiyyətcə reduksiyasına gəlinə demək lazımdır ki, bu çox mürəkkəb fonetik hadisədir və səslərin paradigmatik və sintaqmatik münasibətlərinin nəticəsidir. Bu təkə reduksiyanın dərəcəsi deyil, həm də səs vahidlərinin bir xətt üzrə durmalarından asılı olan müxtəlif paradigmlərin meydana çıxmasına səbəb olur.

Üçüncü bölmə əsas nitq hissələrinin aksentoloji mənimsənilməsi nöqtəyi-nəzərdən təhlilinə həsr edilmişdir.

Rus leksikasının aksentoloji səviyyəsini ayırd etmək üçün pe daqoji fakültənin 4-cü kursunda oxuyan tələbələr arasında eksperiment aparılmışdır (2004-2005-ci illər). “Rus dilinin orfoepiyası lüğəti”-dən “**düzgün deyil**” və “**məsləhət görülmür**” sözləri ilə işarələnmiş isim və fellər ayrılmışdır. Anketlərdə belə sözlər (işarəsiz) tələbələrə söz birləşmələri daxilində verilmişdir, onlar özləri həmin sözlərdə vurğu işarəsini qoymalı idilər. Tədqiqat obyektini kimi 2, 3, 4 və çoxhecalı sözlər cəlb edilmişdir. Bizim müşahidilərimizə görə rus leksikasında vurğunun həm normaya uyğun, həm də qeyri-normal qoyuluşu sözlə tanışlığın dərəcəsiindən asılı olmayaraq stabil şəkildə özünü göstərir, başqa sözlə vurğunun bu cür qoyuluşu tələbələrin öz danışıqlarındakı istifadə tezliyi amilindən asılı deyil. Tələbələr, məs., ikihecalı sözləri asan tələffüz edirlər, belə halda sözün sonu (açıq, yaxud qapalı heca) rol oynamır. Əsas çətinliyi üç və dördhecalı sözlər yaradır. Sözlərdə vurğu qoyuluşu zamanı tələbələr vurğunu ya sözün sonuna, ya da sözün əvvəlinə “keçirirlər”. Tədqiqat göstərdi ki, azərbaycanlı tələbələrin rus nitqi müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir, yəni baş vermiş səhvlərin cəmi təsadüfi deyil, bu səhvlər əslində Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ilə proqramlaşdırılıb.

Aparılmış analiz göstərdi ki, Azərbaycan dilinin fonetik bazasının rus dilinin fonetik bazasından fərqli olması, sait və samitlərin işlənməsində özünəməxsus xüsusiyyətlərin olması, rus və Azərbaycan dillərinin daşıyıcılarının dil şüurundakı vurğu barədə təsəvvürlərinin oxşar olmamaları interferensiyanı şərtləndirir. Bir qayda olaraq, azərbaycanlı tələbələr rus dili vurğusunun rolunu düzgün qiymətləndirmirlər, öyrənilən dilin kontekstində bu faktorun roluna lazımı münasibətə uyğunlaşmağa çətinlik çəkirlər.

Nəticədə dissertasiya işində qoyulmuş problemlərə dair ümumiləşdirmələr, əsas müddəalar öz yerini tapmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı elmi əsərlərində əks olunmuşdur:

1) Взаимосвязь орфоэпии и орфографии на занятиях по фонетике // Тезисы докладов ежегодной научной конференции, посвященной итогам плановых научных работ сотрудников БСУ. Баку, 2003, с. 7.

2) Некоторые вопросы билингвизма // Тезисы докладов «Проблемы современной лингвистики». Международная конференция 18-19 мая 2005 г. Баку, БСУ, 2005, с. 269-270.

3) Предупреждение фонетической интерференции в русской речи азербайджанцев // Елми хябярляр. АДУ, Баку, 2007, №3, с. 300-308.

4) Об акцентологических нормах и вариантах в русском литературном языке // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат» БДУ, Баку, 2007, № 2, с. 65-67

5) Лингвистические сложности словесного ударения в современном русском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей, Баку, Мутарджим №6, 2007, с. 91-96

6) К вопросу об словесном ударении // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат». БДУ, № 4, Баку, 2007, с. 54-56.

7) Словесное ударение в парадигматическом аспекте // Бейнялхалг елми-нязари журнал «Дил вя ядыбиййат». Баку, БДУ, 2007, № 6, с. 57-59.

8) Интерференция в условиях азербайджанско-русского двуязычия // Современные иностранные языки: проблемы функционирования и преподавания. Материалы международной научно-практической конференции 12-13 ноября 2008 г. г.Мозырь, Белорусь, с. 147-150.

9) Особенности азербайджанского акцента в русском языке // Елми хябярляр. АДУ, Баку, 2009, №3, с. 117-120.

10) Особенности интерференции в русской речи студентов-азербайджанцев // Вестник. Серия «Филологические науки». КазГЮУ. Астана, 2009, №4, с. 79–82.

**Accentological interference
of the Azerbaijani students in Russian speech**

SUMMARY

The dissertation deals with the problems of bilingualism and interference.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, an outcome, the list of the words used during the research and the list of used literature.

The aim, the theoretical and practical use of the work are defined, the theses of the defense are analyzed in the introduction.

The first chapter called “the theoretical basis of Russian language occurring while learning it by Azerbaijani students” deals with the problems of speech culture, pronunciation norms, bilingualism and interference.

The second chapter called “Vocalism of Russian and Azerbaijan language” gives the comparative analysis of differential features and syntagmatic and paradigmatic characteristics of the vowels in compared languages. This chapter consists of three parts.

In the first part of the third chapter called “Accentological interference of the Azerbaijani students in Russian speech” the comparative analysis of differential features and syntagmatic and paradigmatic characteristics of the vowels are explained, in the second part the problems of deviation from orthoepic norms in pronunciation of unstressed vowels are analyzed.

In the third part the analysis of the words given in the Russian orthoepic dictionary as “isn’t right” and “isn’t advised” (according the results of experiment) are analyzed. The experiments held in Azerbaijani audiences and their results are also discussed in the third part.

In the outcome of the dissertation the problems and the main features of the work are generalized.

Подписано к печати 09.02.2011
Формат: 60x84 1/16, Заказ 06. Тираж 100.

*Министерство образования Азербайджанской республики
Бакинский славянский университет*

Издательско-полиграфический центр «Китаб алями»
Адрес: Баку, ул. С.Рустама 25